

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МЕДИКО-ПРИРОДНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кафедра психології

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

«Історія психології»

ЛЕКЦІЯ 1. Предмет історії психології, її розвиток і методологічні принципи

План:

1. Предмет, методи і основні етапи розвитку історії психології.
2. Головні чинники і принципи розвитку психології.

Вступ.

Історія психології – одна із небагатьох навчальних дисциплін, яка синтезує знання окремих галузей і проблем психології. З одного боку, її зміст – це ті знання, які були отримані з інших курсів – загальної, вікової, соціальної психології, тощо. З іншого боку, історія психології дозволяє привести ці знання в систему, зрозуміти логіку становлення психології, причини зміни її предмету, основної проблематики. Значення даної дисципліни полягає в тому, що зміст цього предмету, по суті, є основою культури, необхідної для психологів в будь-якій галузі і діяльності. Історія психології вчить не тільки фактам, але і мисленню, вмінню зрозуміти і адекватно оцінити окремі психологічні явища і концепції. Аналіз різних підходів до психіки допоможе набути неідеалізований, недогматичний погляд на різні теорії, навчить мислити об'єктивно і неупереджено, знаходити реальні переваги і недоліки як абсолютизованих теорій, так і нових, модних нині. Вивчення курсу дозволить усвідомити складний шлях, пройдений психологією в пошуках нових, більш повних і об'єктивних знань про психологію, про проблеми, які були вирішені, і котрі ще вимагають свого вирішення. Розуміння того факту, що психологія не має єдиного, правильного і остаточного вирішення всіх проблем, допоможе сформувати установку на перенесення отриманих знань у власну наукову і практичну діяльність, допоможе більш об'єктивно розібратись у різноманітності наукових шкіл і течій, які існують у сучасній психологічній науці.

I. Предмет, методи і основні етапи історії психології

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів щодо психіки на ґрунті аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і 4 генезису. Як відомо, психологія пов'язана надзвичайно різноманітними зв'язками з різними галузями науки і техніки. З самого початку свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом декількох століть фактично була одним із розділів цієї науки.

Зв'язок з філософією не припинявся протягом усього періоду існування психології як науки, то послаблюючись (як на початку XIX ст.), то знову посилюючись (як в середині XX ст.). Не менший вплив на психологію здійснював і продовжує здійснювати розвиток природознавства і медицини. Одночасно в працях багатьох психологів чітко простежується зв'язок з етнографією, соціологією, теорією культури, мистецтвознавством, математикою, логікою, мовознавством. Тому в історії психології аналізуються її зв'язок з іншими науками, їх впливом однієї на іншу, зв'язок, який змінився в процесі розвитку психологічної науки, хоча пріоритетне значення філософії і природознавства залишилося незмінним. Зрозуміло, що змінювалися і погляди на предмет психології, на методи вивчення психіки, її зміст. Аналіз цих змін також є предметом дослідження історії психології. Методи, які використовують в історико-психологічних дослідженнях, природно, відрізняються від методів загальної психології. В історії психології не можна застосувати практично жодного із основних методів психологічної науки – ні спостереження, ні тестування, ні експерименту тощо. Галузь застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних, для історії психології, вчених і сучасним станом актуальних для цього часу проблем, в той час як вік психологічної науки вимірюється століттями. Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи досліджень або запозичують їх із суміжних дисциплін – наукознавства, історії, соціології. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку окремого психологічного напрямку, але і включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури. Згадаємо, що метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – це спосіб досягнення будь-якої мети, рішення конкретного завдання; сукупність 5 прийомів і операцій практичного або теоретичного опанування (пізнання) дійсності. В історії психології зокрема використовуються такі методи: - історико-генетичний метод, згідно якому вивчення ідей минулого неможливе без врахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період; - історико-функціональний метод, завдяки якому аналізується спадковість висловлених ідей; - біографічний метод, завдяки якому можна виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого; - метод систематизації психологічних знань, висловлювань, ідей; - метод категоріального аналізу, який дозволяє вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементами якої виступають конкретнонаукові категорії, що відтворюють різні сторони психічної реальності. Джерелами для історії психології служать передусім праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, які допомагають відтворити дух певного часу. У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів. Донауковий період закінчується приблизно в VII – VI ст. до н.е., тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на багаточисельних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами). Другий, науковий період починається на межі VII – VI ст. до н.е. Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві. У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при визначенні часових меж

окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології. Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Психологію як самостійну науку вивчали в університетах уже в кінці XVIII – на початку XIX ст. Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки, мені здається, необхідно починати з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст. Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть психологічна наука відчувала значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками. Протягом тривалого часу предметом психології була душа, але в різний час в це поняття вкладався різний зміст. В епоху античності душа трактувалась як першооснова тіла, за аналогією з поняттям "архе" – першоосновою світу, основною цеглиною, з якої складається все суще. При цьому, головною функцією душі вважалось надання тілу активності, тому що на думку перших учених-психологів, тіло є інертною масою, котру приводить в рух душа. Душа не тільки дає енергію для активності, але і спрямовує її, тобто душа керує поведінкою людини. Поступово до функцій душі додали пізнання, і таким чином до дослідження активності додали вивчення етапів пізнання, котре незабаром стає однією з найважливіших проблем психологічної науки. В епоху Середньовіччя душа була предметом вивчення передусім для богослов'я, що суттєво звужувало можливості її наукового пізнання. Тому, хоч формально предмет психологічної науки не змінився, фактично в галузь дослідження в той час входило вивчення видів активності тіла і особливостей пізнання, насамперед, чуттєвого пізнання світу. Регулятивна функція, вольова поведінка, логічне мислення вважалось прерогативою божественної волі, боговдохновенної, а не матеріальної душі. Недарма ці аспекти душевного життя не були частинами предмету наукового вивчення в концепціях деїзму і томізму Авіценни, Ф. Аквінського, Ф. Бекона й інших вчених. У Новий час психологія, як і інші науки, позбувається диктату богослов'я. Наука намагається, як і в період античності, стати об'єктивною, раціональною, а не сакральною, тобто заснованою на доказах, на розумі, а не на вірі. Проблема предмету психології знову постала зі всією актуальністю. В цей час було неможливо повністю відмовитися від богословського підходу до розуміння душі. Тому психологія змінює свій предмет, стає наукою про свідомість, тобто про зміст свідомості і шляхи її формування. Це дозволило відділити предмет психології від предмету богослов'я в дослідженнях душі і її функцій. Але цей перехід призвів до того, що вже у XVIII столітті фактичним предметом психології стали пізнавальні процеси, в той час як поведінка, а також емоційні процеси, особистість і її розвиток не увійшли в цей предмет. Таке обмеження галузі дослідження спочатку мало і позитивне значення, тому що давало психології можливість позбутися сакральності, стати об'єктивною, а згодом і експериментальною наукою. Це також дало можливість їй відокремитися в самостійну науку, виділити свій предмет, свою галузь дослідження від предмету філософії. З іншого боку, такий підхід починав перешкоджати розвитку психології, і тому вже до середини XIX століття він був переглянутий. Завдяки розвитку біології, в тому числі теорії еволюції Ч. Дарвіна, роботам Г. Спенсера й інших дослідників, психологія не тільки відійшла від

філософії, ідентифікувала себе з природознавчими дисциплінами, але й розширила свій предмет, вивівши його «з поля свідомості» в «поле поведінки». 10 Таким чином, крім пізнавальних процесів у предмет психології були включені поведінка і емоційні процеси. Важливо, що бажання стати об'єктивною наукою не призвело ще до появи нових методів дослідження психіки, тому що до 80-х років XIX століття основною залишається інтроспекція. Важливий етап в розвитку психології пов'язаний з появою експериментальної лабораторії В.Вундта, який зробив психологію не тільки самостійною, але і об'єктивною, експериментальною наукою. В той же час асоціативний підхід, на ґрунті якого і побудував свою модель психології В.Вундт, не в стані був пояснити нові факти душевного життя, які були використані при вивченні структури особистості, емоційних переживань, творчої активності людини. Обмеженням було і застосування тих експериментів і тестів, які існували у психології на початку XX століття. Це примусило вчених шукати новий предмет і нові методи дослідження психіки. Перші школи, які зародилися в той час (структуралізм, функціоналізм, Вюрцбургська школа), проіснували недовго. Але вони засвідчили, що серед психологів не існує вже єдиної думки про те, що і як повинна вивчати психологія. Так почався період пошуків психології, адекватній новій ситуації і вимогам часу, який отримав назву періоду методологічної кризи. Неможливість прийти до єдиної точки зору призвела до того, що вже в 10-30-х роках XX століття психологія розділилася на декілька напрямків, в кожному з яких був свій предмет і свій метод дослідження того, що розумілось даним психологічним напрямком щодо психіки. Так у психології з'являються: глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також такі школи, як французька соціологія, або розуміюча психологія. У другій половині XX століття виникають нові школи і напрямки – гуманістична психологія, генетична психологія, а також когнітивна психологія, яка сформувалась вже у 60-ті роки. Це остання психологічна школа, яка з'явилася у XX столітті. Таким чином, можна стверджувати, що з середини XX століття психологія вступила в сучасний етап свого розвитку, для якого є характерним вже не розподіл на певні школи, а тенденція до об'єднання. 11 П. Основні чинники і принципи розвитку психології Дослідження багатьох вчених засвідчили, що на розвиток психології як науки здійснюють вплив декілька чинників. Провідний з них – логіка розвитку психологічних знань, пов'язаний зі зміною її предмету, впливом суміжних із психологією наук, розвитком принципів і категоріального об'єкту психології. Цей чинник достатньо об'єктивний і його можна вивчити. Два інших чинники більш суб'єктивні, їх неможливо дослідити більш конкретно і отримати однозначні відповіді. Це – соціальна ситуація розвитку науки і особливості особистості конкретного вченого. Вплив соціальної ситуації полягає в тому, що суспільні, історичні умови, культурне і політичне оточення впливають як на зміст наукових концепцій, так і на їх розповсюдження, допомагають розвитку наукових шкіл і напрямків або перешкоджають цим процесам. Природно, що цей вплив здійснюється опосередковано, через соціальну перцепцію, тобто через особливості сприйняття і розуміння цих соціокультурних умов вченими, науковою спільнотою в цілому. Соціальна ситуація може впливати на розвиток науки різними шляхами. Вона створює умови для виникнення і розвитку певної концепції. Наприклад, проведення реформ в Росії, Австро-Угорщині в XIX столітті, піднесення національної самосвідомості сприяло появі перших психологічних концепцій ментальності або, як їх тоді називали, концепцій «психології національного характеру» (теорії Лацаруса, Штейнтала, Вундта). З соціальною ситуацією багато в чому пов'язана і поява у XVIII столітті першої розгорнутої

теорії здібностей, в якій аналізується роль біологічних і соціальних чинників в їх походженні і розвитку. Концепція здібностей, сформульована Гельвецієм, своїм виникненням зобов'язана домінуючим ідеям Просвітництва: всі люди народжуються рівними, а різниця в їх соціальному становищі і реальних досягненнях пов'язана з різним навчанням, з різним рівнем виховання. Немає нічого дивного, що на цьому фоні з'являється психологічна теорія, яка ототожнює здібності з рівнем виконання конкретної діяльності, доводить, що вроджених здібностей немає, а їх формування проходить в процесі навчання.

12 Як було сказано раніше, соціальна ситуація впливає і на прийняття (або заперечення) тієї чи іншої теорії. Відповідність наукових концепцій очікуванням суспільства сприяє не тільки їх розповсюдженню, але і залучає, схиляє найбільш здібних, цілеспрямованих молодих дослідників до роботи над цими теоріями. Не менше значення має і інший чинник – особистість вченого, творця певної психологічної теорії, його ціннісні орієнтації, приналежність до певної наукової школи тощо. Приналежність до наукової школи може допомогти вченому особливо на початку його творчого шляху, тому що надає доступ до необхідної інформації, простір для дискусій, опанування, певного захисту від критики. Однак, думка колег, напрацьований загальними зусиллями підхід до рішення проблем можуть стати і гальмом на шляху наукового підходу, обмежити активність або через страх вступити у протиріччя з колегами, або із догматичної схильності до висловленої колись думки. Такою ж перешкодою на шляху нової теорії може стати і нестача наполегливості або впевненості в собі, особливо в тому випадку, коли нова концепція зустрічає протидію або непорозуміння. Так авторитарність і навіть певна нетерпимість З.Фрейда стали причиною його конфлікту з послідовниками, відходу від нього і його теорії навіть близьких учнів. Але в той же час саме ці якості багато в чому дозволили йому створити цю теорію і продовжити її розробку в ситуації гострої критики і ворожості з боку багатьох психологів. Аналіз особистості вченого, його біографії дає можливість зрозуміти, вияснити, яким чином проходить відбір наукових завдань, як він веде боротьбу за свої переконання: з повагою або відчуженням оточуючих, чи зможе він протистояти громадській думці й просто побутовому безладу. Отже, цей чинник розкриває внутрішні перипетії творчої діяльності, а іноді і душевної драми вченого. В цьому плані цікавим може бути і аналіз життя, багатого яскравими фактами активної наукової боротьби, – життя Дж. Бруно. Життя в боротьбі, яке не приймає форму вираженої активності, але не менш напруженої думки, – життя Д. Декарта або О. Канта. Або навіть життя розмірене, навіть збіднене щодо вираження активності, але цікаве за задумами, закінченості її плану і напруженості його виконання, – життя Г. Спенсера (Г.Г. Шпет).

13 Але, не дивлячись на важливість соціальної ситуації і особистості вченого, важливим чинником все-таки є логіка розвитку психологічної науки. Цей чинник міцно пов'язаний з розвитком принципів психології, зміною її предмету і методів дослідження психіки. Крім зміни предмету науки, про що ми розповідали раніше, змінились і основні принципи історії психології та її зв'язки з іншими науками. Починаючи з УІ – УІ ст. до н.е. вона була орієнтована передусім на філософію, і рівень розвитку психологічних знань головним чином впливав на психологію і проблеми, які перед нею стояли. Так у ІІІ ст. до н.е. пройшли зміни філософських інтересів, пов'язані з тим, що в центрі пізнання стали перебувати не загальні закони природи або суспільства, а людина, яка хоч і пояснювалася в загальній системі світу, але принципово відрізнялась від інших живих істот. Це призвело до появи нових проблем і у психології, виникнення питань про природу особливостей психіки людини, зміст її душі, до того, що на довгий час головною проблемою постало

питання не про психіку взагалі, а про психіку людини. Багато чого пов'язувало в той час психологію з математикою, біологією, медициною і педагогікою. Вже Піфагор розкрив значення математики для психології. Платон доводив, що без математики, зокрема геометрії, неможливо займатися ні філософією, ні психологією. В подальшому вплив математики на психологію зменшився, але в Новий час практично всі вчені знову відзначили її вплив, а Лейбніц навіть намагався розкрити першоелементи психіки, «монади», на котрі розкладається, а потім поєднується в одне ціле світова душа, за аналогією з винайденим ним диференційним і інтегральним обчисленням. Гіппократ, відомий грецький лікар, Аристотель, який був за освітою біолог і лікар, – одні з перших пов'язали психологію з природознавством. Цей зв'язок зміцнився в період анімізму в працях Галена, а в Середньовіччі – в дослідженнях арабських мислителів, які були не тільки філософами і психологами, але й лікарями – Ібн Сінна, Ібн аль Хайсама й інші. У XIX столітті після відкриттів Ч. Дарвіна, розвитку його еволюційної теорії, яка здійснила потужний вплив на психологію, зв'язок цих двох наук став ще більш міцним. Роботи Г. Фехнера, Г. Гельмгольца, Д. Допферса та інших вчених не тільки дали важливий матеріал для психологічних досліджень, але й послужили основою для становлення багатьох галузей психології – психометрії, диференціальної психології, психофізіології, клінічної психології. Таким чином, з середини XIX століття психологія протягом більше ста років в першу чергу була орієнтована саме на біологічні, природознавчі науки, а не на філософію. Також зв'язок з педагогікою, який виник ще в часи античності, залишався досить слабким до періоду Просвіти. Починаючи з цього часу, проблеми педагогіки, вимоги педагогічної практики стали одними з провідних чинників, які впливали на психологічну проблематику. Зміна предмету психології і її зв'язків з іншими науками призвела до безплідних за своєю суттю питань про те, природознавча вона наука чи гуманітарна, що повинно бути її методологією – біологія чи філософія? Аналіз розвитку психології свідчить про те, що унікальність і цінність її як науки полягає саме в міжпредметному характері, в тому, що вона будується і як природознавча дисципліна, тому що в її проблематику входять питання морального розвитку, становлення світогляду, ціннісних орієнтацій людини. Можна сказати, що експериментальну основу, підхід до матеріалу і його обробки психологія запозичила у природознавства, в той час, коли підхід до інтерпретації отриманого матеріалу, методологічні принципи – у філософії. Виділяють три важливі методологічні принципи психології: детермінізму, системності і розвитку. Принцип детермінізму означає, що всі психічні явища пов'язані причинно-наслідковим зв'язком, тобто все, що проходить в нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена, котра пояснює, чому виникло саме це, а не інше. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підґрунтями, і у історії психології існує декілька підходів до їх пояснення. В античності вже існувало розуміння того, що всі процеси в психіці взаємопов'язані. Анаксагор і Герсеклій вперше заговорили про детермінізм, про те, що існує всезагальний закон, Логос, який визначає, що повинно трапитися з 15 людиною, з природою в цілому. Геракліт писав: “Навіть сонце не може порушити Логос...”. Таким чином, все, що проходить в природі і в душі людини, обумовлено певною причиною, хоча ми не завжди можемо знайти цю причину. Демокріт, який розробив розгорнуту концепцію детермінізму, писав, що “люди придумали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи і невміння керувати”. Платон і Аристотель змінили початкову концепцію детермінізму, заперечували її загальний характер, наприклад, його вплив на розумову частину душі, на процес морального розвитку людини. При цьому вони ввели поняття цільового

детермінізму, вважаючи, що душа спрямовується на певну мету, котру Платон поєднав з ідеєю або загальним поняттям, яке відображає сутність речей. Арістотель, погоджуючись з тим, що причиною всього, що коїться в психіці, є мета, до якої намагається йти душа, заперечував, що ця мета дається ззовні. Він вважав, що мета іманентно властива речі і пов'язана з її формою, яка і показує її призначення. Пізніше, у ХУІІІ столітті, Демокріт ввів поняття механістичного детермінізму, доводячи, що всі процеси у психіці можна пояснити, виходячи із законів механіки. Так з'явилась ідея про механістичне пояснення поведінки людини, котра підпорядковується закону рефлексу. Механістичний детермінізм проіснував майже 200 років. Його вплив можна побачити, наприклад, в теоретичних положеннях засновника асоціативної психології Д. Гартлі, який вважав, що асоціація як у малому (психіці), так і у великому (поведінці) колах формується і розвивається за законами механіки Ньютона. Відгуки механістичного детермінізму можна знайти навіть в психології початку ХХ століття, наприклад, в теорії енергетизму, яку поділяли багато відомих психологів, а також в деяких постулатах біхевіоризму, наприклад, в ідеї про те, що позитивне підкріплення посилює реакцію, а негативне – послаблює. Але ще більший вплив здійснив на розвиток психології біологічний детермінізм, який виник з появою теорії еволюції. В рамках цієї теорії розвиток психіки визначається адаптацією до середовища, тобто, все, що проходить у психіці, скеровано на те, що жива істота якнайкраще пристосовується до тих умов, в яких вона живе. Даний закон поширювали на психіку людини, і майже всі психологічні напрямки приймали цей вид детермінізму за аксіому. Останній вид детермінізму, який може бути названий психологічним, ґрунтується на ідеї про те, що розвиток психіки пояснюється і скеровується певною метою. Але на відміну від розуміння мети в античності, коли вона була так чи інакше зовнішньою для психіки (ідеєю або формою), в даному випадку мета властива самому змісту душі, психіці конкретної живої істоти і виражає її намагання до самовираження і самореалізації – в спілкуванні, пізнанні, творчій діяльності. Психологічний детермінізм також виходить із того, що середовище є не просто умовою, зоною проживання людини, але й культурою, яка несе в собі важливі знання, які багато в чому змінюють процес становлення особистості. Таким чином, культура стає одним із самих вагомих чинників, що обумовлює процес розвитку психіки, допомагає усвідомленню себе як носія унікальних духовних цінностей, властивостей і як члена суспільства. Психологічний детермінізм також передбачає, що процеси, які проходять в душі, можуть бути спрямовані не тільки на пристосування до середовища, але й протистояти йому в тому випадку, коли середовище заважає розкриттю потенціальних здібностей конкретної людини. Принцип системності описує і пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він передбачає, що окремі психічні явища в середині пов'язані між собою, створюють цілісність і набувають завдяки цьому нових властивостей. Але, як і у дослідженні детермінізму, вивчення цих зв'язків та їх властивостей має довготривалу історію в психології. Перші дослідники цих зв'язків, які існують між психічними явищами, розглядає психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів, уявлень і почуттів. За певними законами, передусім за законами асоціацій, ці елементи пов'язуються між собою. Такий вид зв'язку отримав назву елементаризму. Функціональний підхід, назва якого обумовлена тим, що психіку показували як сукупність певних, окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних актів і процесів (зору, навчання тощо), сформувався, також як і біологічний детермінізм, у зв'язку з теорією еволюції. Біологічні дослідження показали, що існує зв'язок морфології і функцій, в тому

числі і психічної функції. Таким чином, було доведено, що психічні процеси (пам'ять, сприйняття тощо) і акти поведінки можуть бути представлені як функціональні блоки. В залежності від виду детермінації ці блоки могли діяти і за законами механіки (як окремі частини складної машини), і за законами біологічної адаптації, зв'язуючи в єдине ціле організм і середовище. Однак цей принцип не пояснював, яким чином при дефекті будь-якої функції проходить її компенсація, тобто яким чином недоліки в роботі одних частин мозку можуть компенсуватися нормальною роботою інших, наприклад, поганий слух – розвитком тактильних або вібраційних відчуттів. Саме це і пояснює принцип системності, який подає психіку як складну систему, окремі блоки (функції), які пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, тому що тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація, властиві психічному навіть на низьких рівнях розвитку психіки. Системність в розумінні психіки не перечить і усвідомленню її цілісності, ідеї “холізму” (цілісності), оскільки кожна психічна система (передусім психіка людини), є унікальною і цілісною. Нарешті, принцип розвитку утверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – дослідження закономірностей цього генезу, його видів і стадій. Недарма одним з найбільш розповсюджених психологічних методів є саме генетичний. Згідно цьому принципу, котрий визначає, які види розвитку властиві психічному, існує два види розвитку психіки – філогенетичний і онтогенетичний, тобто розвиток психіки в процесі становлення людського роду і в процесі життя дитини. Дослідники повели, що ці два види розвитку мають певну схожість. Американський психолог С. Холл пояснює це тим, що етапи розвитку психіки зафіксовані в нервових клітинках й передаються дитині по спадку, а тому ніякі зміни в темпі розвитку і у послідовності стадій неможливі. Теорія, яка встановлювала суворий зв'язок між філо- і онтогенезом, отримала назву 18 рекапітуляції, тобто короткого повторення в онтогенезі основних стадій філогенетичного розвитку. Наступні праці довели, що такого суворого зв'язку не існує, розвиток може набувати більшої швидкості і гальмуватися в залежності від соціальної ситуації, а деякі стадії можуть взагалі зникати. Таким чином, процес психічного розвитку не є лінійним і залежить від соціального середовища, оточення і виховання дитини. В той же час неможливо ігнорувати і відому аналогію, реально існуючу при порівняльному аналізі процесів пізнавального розвитку, становлення самооцінки, самосвідомості тощо в маленькій дитині і первісних народів. Тому багато психологів (Е. Клапаред, П.П. Булонський і інші), які вивчали генезис психіки дітей, прийшли до висновку, що ця логічна відповідність пояснюється однаковою логікою становлення, саморозгортання психіки при розвитку людського роду й при розвитку окремої людини. Відокремлюються також і різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи і закономірності, які стали предметом досліджень багатьох відомих психологів – В. Штерна, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, П.П. Булонського й інших. Крім принципів на розвиток психології як науки впливає формування її категоріального апарату, тобто, тих постійних проблем (інваріант), що складають у предметі зміст психології. На сьогодні визначають декілька категорій, які є основою психологічної науки протягом майже всієї її історії. Це мотив, діяльність, особистість, спілкування, переживання. В різні періоди розвитку психології і в різних школах ці категорії мали неоднакове значення, але завжди так або інакше були присутніми в психологічних концепціях.

Питання на семінар:

1. Методи історії психології.
2. Методологічні принципи психології.
3. Трансформація предмету психології протягом її історії.

Надати короткі відповіді до цих питань

Лекція 2. Виникнення і розвиток психології у країнах Сходу

План:

1. Основи психологічного мислення у первісних людей.

2. Зародження психологічної думки на Сході.

Основи психологічного мислення у первісних людей.

Відчуття безсилля може виникати у будь-якої тварини у безвихідній для неї ситуації, але цього відчуття недостатньо для того, щоб під його впливом виникали будь-які уявлення. Для їх появи потрібно систематичне переживання стану безсилля, незадоволеності, безнадійного прагнення до чогось кращого. Такий психологічний стан може з'явитися тільки у людини на певній стадії її розвитку. Тільки тоді, коли в полі її розумового зору опиняться будь-які недосяжні цілі, створюється та науково-психологічна напруга, яка здатна паралізувати почуття реальності, знецінити його і стимулювати роботу невідконтрольної фантазії у напрямку, що веде до появи примар.

На певному етапі суспільного розвитку первісної людини у неї формується почуття незадоволеності своїм становищем, вона намагається знайти йому будь-яке пояснення.

Основною психологічною умовою, яка зробила можливим виникнення перших абстрактних, а саме релігійних уявлень, був розвиток уяви до такої степені, яка дозволила їй відірватися від емпіричної реальності і будувати загальні уявлення, що переходять у поняття. До того часу, коли свідомості людині доступні лише одиничні уявлення, вони прив'язані до конкретної, чуттєво реальності, яка сприймається, і не можуть створювати абстрактні побудови. Тому розвиток від чуттєвого пізнання до мислення поняттями мав прогресивне значення.

Розвиток уяви, що був умовою розумового прогресу людства, мав і негативну сторону. Вона полягала в тому, що виникла можливість появи у свідомості людей не тільки фантазійного, але й фантастичного елементу. Перше включає те, що взагалі стосується уяви, друге – що, під впливом негативних моментів буття, свідомість породжує примари і ілюзії, заставляє людину розглядати неможливе як можливе, робити грубі логічні помилки, довіряти більше роботі уяви, ніж практиці і логіці. Зрозуміло, що прогресивне значення розвитку уяви є порівняно сильнішим і важливішим зворотної сторони цього процесу.

Розвиток уяви у первісної людини проходив у межах властивого їй абсолютного сенсуалізму, тобто схильності повністю довіряти своїм відчуттям і враженням, не маючи можливості перевірити їх як життєвою практикою, так і роботою критичної думки. У свідомості первісної людини панував обумовлений абсолютним сенсуалізмом примітивний, наївний реалізм, в силу якого він сприймав за чисту монету всі свої відчуття і враження, в тому числі – ілюзії, галюцинації, сновидіння, кошмари.

Уява мала своїм матеріалом не тільки об'єктивні дані досвіду, адекватні реальному світу, але і суб'єктивні помилкові враження і відчуття. Здібність до абстрагування, яка посилюється в ході розвитку уяви, повинна була оперувати не тільки об'єктивно-істинним, але і ілюзорно-емпіричним матеріалом.

Відволікаючись за допомогою абстракції від емпіричної реальності, свідомість первісної людини отримала можливість конструювати уявлення про явища і закономірності, які не спостерігаються і не сприймаються органами відчуттів.

Матеріалом для таких уявлень служили окремі сторони реальних речей і явищ, які відділялись від цілого. Але на відміну від того, як це проходить у логічному мисленні, тут абстраговані сторони реальних явищ відбивались у свідомості не як поняття, а як уявлення, причому, – персоніфіковані, уособлені.

Прагнення до уособлення властиве людській свідомості на різних ступенях її розвитку. В умовах дисциплінованого логічного мислення воно може проявлятися лише у певних межах, причому умовний характер цього уособлення усвідомлюється людиною. У первісній свідомості намагання до уособлення отримує повну волю і реалізується в образах та уявленнях, які виражають у персоніфікованому вигляді окремі риси і сторони оточуючих людину явищ. Змістом уособлення є уподібнення первісною людиною з нею самою всіх явищ, з якими їй доводиться стикатися. Вона уявляє собі неприродні істоти у надзвичайно різноманітному зовнішньому вигляді, але завжди її власним психічним життям, своїми відчуттями, логікою власної поведінки і роздумів.

26

Відомо, що якщо людина володіє недостатньою інформацією про певний об'єкт за аналогією з іншими об'єктами, щодо яких вона володіє більш багатого і змістовною інформацією, то судження за аналогією має право на існування і у

багатьох випадках дає плідні результати. У первісній свідомості вони нерідко призводять до помилок, тому що йдуть стихійним шляхом.

Первісна людина була дуже обмежена в інформації про оточуючі її речі й явища, пояснювала їх за аналогією. Положення ускладнювалося ще й тим, що її незнання поширювалося на різні галузі знань, а отже сфера, з якої можна брати матеріал для аналогій, була надзвичайно вузькою.

Первісна людина не відокремлювала себе із природи. Пройшло багато часу, поки вона почала приміряти до себе і до об'єктивного світу різні мірки. Це «не виокремлення» себе із природи рівнозначне «не виокремленню» природи із себе. Первісна людина не себе пояснювала, виходячи із знання природи (таких знань у неї було дуже мало), а навпаки, природу роз'яснювала на ґрунті того, що вона знала про себе.

До основних форм первісних вірувань та мислення належать фетишизм, тотемізм, магію, анімізм.

Фетишизм – шанобливе ставлення до різних об'єктів дійсності, яким люди приписували надприродні властивості, здатність допомагати, лікувати, берегти від ворогів тощо.

Тотемізм – віра в існування надприродних зв'язків, родинних зв'язків між спільнотами людей і певним видом тварин або рослин (totam на мові одного з північноамериканських племен означає – «його рід»).

Магія (від грецького μαγία – чарівництво, чаклунство) – сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливати на людей, предмети і явища навколишнього світу надприродним шляхом.

Анімізм (лат. Аніма – душа) – це віра в «духовні» сутності, які знаходяться в предметах або існують окремо від них. Введене поняття в науку англійським вченим Тайлором, який вважав віру у відокремлених від тіла духів давнішою основою виникнення релігії, створеної «дикарем-філософом» у результаті міркувань над причинами сновидінь, смерті тощо. У відповідності з характерним для архаїчних вірувань антропоморфізмом (наділення явищ оточуючого світу властивостями людини), духи персонікували природні явища (вітер, грім, блискавку тощо), і об'єкти природи (дерева, джерела тощо), наділяючи власною волею, здібністю шкодити людям. Духи не протиставлялись цим об'єктам (як їх

духовні сутності). Дух міг ототожнюватися з фетишем, гинути разом зі своїм місцем перебування. Душа людини втілювалась у важливих процесах життєдіяльності організму (дихання), його органах (серце, голова). Для первісної свідомості істотним було протистояння видимого («свого», освоєного) та невидимого (потойбічного світу духів), живого і мертвого, але не тілесного і безтілесного, одуховленого і неодуховленого.

Міфи – перекази, легенди, розповіді про діяння богів і героїв, за якими були фантастичні уявлення про світ, про керування ним богами і духами. У первісній міфології, як правило, розповідалось про картину світу, про походження його елементів.

Відокремлення від ритуалів приводять до перетворення міфів у казки. До древніх міфів належать і органічні форми героїчного епосу. В історичні часи міфи широко використовуються як елементи поетичної мови у широкому сенсі.

Вагомою фундаментальною категорією міфів є міфи етнологічні і космологічні, які описують створення світу, походження людей і тварин (іноді у зв'язку з тотемічними уявленнями), особливостями рельєфу, різних звичаїв і обрядів тощо. Процес створення світу часто уявлявся як перетворення хаосу у космосі шляхом поступового упорядкування, яке супроводжувалось боротьбою богів або героїв з демонічними силами. Формування космосу, як правило, передбачало відділення неба від землі, виділення суші із первинного океану, появу трискладової структури (світи небесний, земний, підземний), в центрі якої іноді містилося світове дерево.

Психологічні ідеї в арабському світі

Загальний розквіт східної культури в VIII – XII ст. пов'язаний із об'єднанням східних народів в єдину величезну державу – Арабський халіфат і подальшим зростанням міст, розвитком торгівлі і сільського господарства. У цей період інтенсивно розвиваються медицина, філософія, природознавство, психологія.

Ідейним джерелом розквіту науки на Сході служили досягнення античної культури, які набули широкого поширення серед арабських народів. Особливої популярності набули праці Платона, Арістотеля і Галена.

Вищим авторитетом арабської філософії і психології X-XII ст. був найбільший учений, придворний лікар з Бухари Ібн Сіна (Авіценна, 980-1037).

Авіценна – це перш за все дослідник природи, приборчник дослідного пізнання світу. Свої філософські уявлення Авіценна прагнув пов'язати з ученням Арістотеля, тобто він намагався зрозуміти навколишню дійсність і природу психічного під кутом зору основних принципів арістотелівського учення.

Вихідними положеннями в психологічних поглядах Авіценни були уявлення Арістотеля про матерію і форму. Душа трактувалася як форма тіла, без якої останнє руйнується. У людини душа існує й виявляється у трьох властивостях – рослинних, тваринних і розумних.

Хоча в Авіценні є багато спільного з ідеями Арістотеля, проте система філософсько-психологічних поглядів арабського лікаря не була прямою копією вчення древнього філософа. Ідеї Арістотеля коментувалися Авіценною з урахуванням сучасних йому успіхів і досягнень медицини та інших дослідних наук. Авіценна розходився з Арістотелем у питанні про локалізацію психічних функцій. У цій частині Авіценна більшою мірою йде за Галеном. Авіценна подібно Галену відносив рослинні властивості до печінки. Емоційні стани локалізувалися в ділянці серця. Власне психічні процеси локалізуються в головному мозку.

Фізіологічні механізми психічних функцій описувалися Авіценною також за схемою Галена. Анатомо-фізіологічну основу і тілесну залежність мають майже всі функції душі, включаючи розум чуттєвого рівня або образне мислення.

Проте, окрім образного мислення, людині властиві чисті розумні акти, самостійні і незалежні від тіла. Чистий або родовий розум має справу з універсаліями, тобто, з найбільш загальними поняттями. Чистий розум не має тілесної основи. Він ніде не локалізований та існував до появи людини в бозі.

Стрижень учення Авіценни складає його психофізіологія. Психофізіології Авіценни характерні дві особливості. Перша полягає в тому, що майже всі життєві акти від рослинних до образного мислення ставилися ним у залежність від тілесних змін, що відбуваються в різних системах організму. Своєрідність іншої важливої особливості, яка витікає з першої, полягає в тому, що Авіценна намагався розглядати якості властивих самому тілу не лише рослинні основи організму, але і твариноподібні, до яких належали відчуття, сприйняття, афекти, спонукання і рухи. Це означає, що ділянка чутливості виходила з-під контролю форми, і на ці психічні феномени поширювалися загальні закони природи.

Отже, подібно до інших явищ природи вони можуть вивчатися об'єктивними прийомами, схожими з тими, які застосовуються в природничих науках, тобто дослідним шляхом. Саме в Авіценні ми вперше зустрічаємося з початком дослідницького, експериментального проникнення у світ психічних явищ. У найбільш розвиненому вигляді в Авіценні представлена психофізіологія чутливості й емоцій. Лікарем виділялося п'ять основних видів відчуттів – зір, слух, нюх, смак і дотик. До всіх органів відчуття підходять нервові закінчення, по яких рухаються пароподібні елементи, що послуговують матеріальним носієм чутливості.

Усі відчуття характеризуються трьома основними ознаками: тілесним тоном, інтенсивністю і тривалістю. Авіценною було відзначено, що вибір тих або інших об'єктів людиною залежить не лише від відчуттів і сприйняття самих по собі, але і від емоційного переживання, яким супроводжуються тілесні образи. Інтенсивність, як одна з головних характеристик відчуттів, розкривається у взаємовідношенні різних видів чутливості і їх впливу один на одного. Якщо, наприклад, яке-небудь одне з відчуттів передусє сильному подразнику, то наступне відчуття сприймається людиною як менш яскраве і виразне. Тривалість психічних актів вперше була визначена експериментально.

Досліди Авіценні були пов'язані з вивченням ефекту змішування кольорів, для чого ним був спеціально створений розфарбований в різні кольори диск. Під час його обертання з різною швидкістю було встановлено, що при низькій швидкості кольори сприймаються окремо один від одного, тоді як при збільшенні швидкості відбувається змішування кольорів.

Від відчуттів, як сил зовнішніх, Авіценна переходить до аналізу сил внутрішніх, названих ним внутрішнім відчуттям. До цих внутрішніх сил відносилися узагальнені відчуття і уява, пам'ять, яка зберігає і відновлює силу і чуттєвий розум або образне мислення. Всі ці складові загального внутрішнього проростають з відчуттів.

Пам'ять, уява, чуттєвий розум – всі вони є психічними актами тваринного рівня. До цього ж рівня відносяться також спонукальні і афективні стани, що перебувають у тісному зв'язку з чуттєвими образами. Афектам Авіценна надавав особливого значення, розглядаючи їх як сили, які оживляють душевне життя

людини і що визначають його реальні дії і вчинки. Подібно до пізнавальних процесів, афекти знаходяться у повній залежності від тіла. В той же час, перебуваючи в залежності від тіла, емоції, у свою чергу, можуть робити зворотний вплив, викликаючи в організмі відомі тілесні зміни. Авіценна вважав за можливе через дію на афективну сферу управляти вчинками і діяльністю людини в цілому, формувати її “натуру”.

Особлива роль в розвитку “натури” людини належить соціальному оточенню, оскільки характер взаємостосунків людини з іншими людьми накладає відбиток на зміст і загальний стан її відчуттів. А набір відчуттів і їх співвідношення зумовлює врешті поведінку людини, її загальний духовний і фізичний стан. Торкаючись питання взаємозв'язку душевних переживань і тілесних змін, Авіценна вперше цю проблему експериментально перевіряв. З ім'ям Авіценни пов'язують перші спроби визначення по вегетативним змінам, а саме частоті пульсу, душевних причин тілесного виснаження людей. Підкреслюючи в цілому значення психофізіо-логічного вчення Авіценни, можна стверджувати, що воно було найвагомим після Галена вчення, яке з одного боку відобразило успіхи розвитку природознавства того періоду, а з іншого – вплинуло на розвиток психологічної і природничонаукової думки в Європі Нового часу.

Характеристика арабської середньовічної психології виявилася б далеко не повною без згадки про двох інших видатних арабських учених середньовіччя Ібн аль-Хайсама або Альгазена (965-1038) й Ібн Рушда, відомого під ім'ям Аверроеса (1126-1198).

Альгазену належить заслуга у висуненні нової точки зору на механізм відчуттів і сприйняття, зокрема механізму побудови зорового образу. Альгазен вперше, спираючись на експеримент, показав, що око є найточніший оптичний прилад, що причиною виникнення чуттєвого образу є не виділення, як передбачали греки, а закони віддзеркалення і заломлення світла. Але одні оптичні закони не вичерпують усіх необхідних умов побудови чуттєвого зображення, бо лише з їх допомогою було важко пояснити, наприклад, такий факт як відношення образу до зовнішнього предмету. Альгазен, цілком відмовившись від гіпотези виділень, прийняв як другу додаткову умову формування чуттєвого враження участь в безпосередньому акті сприйняття розумових актів. Саме розумова діяльність, яка,

на думку Альгазена, зазвичай не усвідомлюється людиною, дозволяє сприймати форму і натуральний об'єм предмета, знаходити в сприйнятих об'єктах їх схожість і відмінність. Забігаючи наперед, відзначимо, що з аналогічною теорією про внутрішні чинники сприйняття, названою вченням про “несвідомий висновок”, виступить у другій половині ХІХ ст. Г.Гельмгольц.

Окрім оптичних функцій ока, Альгазеном було вивчено і виявлено багато інших властивостей і механізмів зорового сприйняття. До їх числа слід віднести особливості бінокулярного зору, феномени контрасту і змішування кольорів, м'язові рухи очей і ін. Нове у фізіологічну оптику було внесено і Аверроесом, який в установив, що чутливим апаратом ока є не кришталик, а сітчаста оболонка.

Дослідження в області фізичної оптики, які розпочали арабські учені і були продовжені в середньовіччі Р.Беконом, заклали фундамент майбутньої психофізіології органів чуття. За цими дослідженнями стояли вирішальні зрушення теоретико-методологічного характеру. Мова йшла про те, що якщо око розглядати

як оптичний прилад, то це веде за собою нове розуміння природи психічних процесів і, зокрема, зорових відчуттів і сприймань. Пояснення процесу побудови психічного зображення в термінах оптики означало поширення фізичних законів на психічні явища. В цьому відношенні досягнення арабських мислителів сприяли подоланню теологічної інтерпретації психіки, з якою виступив свого часу Арістотель. Вони стали передумовами для того, що вже в Новий час утвердився фізико-механічний спосіб інтерпретації психіки тварин і людини.

Томізм. На початку ХІІІ ст. ідеї арабських мислителів починають проникати до Європи. На Сході ж у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки припиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться із вченням Арістотеля. Першим, хто спробував осмислити учення Арістотеля в традиціях богословського догматизму, був Фома (Tomos) Аквінський (1225 – 1274 рр.). Теологічне вчення, висунуте Фомаю Аквінським, а згодом назване його ім'ям – томізмом, отримало в релігійних колах широке визнання і поширення. Воно оцінювалося церквою як “достеменне”, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до святих.

Питання про те, як співвіднести дане Арістотелем біологічне трактування

природи душі з уявленням про неї як безсмертної і богоподібної суті, мало принципове значення для католицької церкви. Для того, щоб усунути протиріччя між природничонауковими поглядами Арістотеля і релігійною доктриною, Ф. Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Згідно цієї теорії вважалось, що є два види істин, що відповідно належать двом протилежним світам – матеріального і надприродного. Перші істини, що стосувалися природних явищ, досягалися на основі досвіду і розуму. Істини другого виду, що належать до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті лише за допомогою віри і прозріння. Знання, що отримуються з цих двох принципово різних джерел, також поділялися Альбертом Великим в дві самостійні галузі – філософія, предметом якої повинні стати істини розуму, і теологія, змістом якої стали б істини прозріння.

Для Ф. Аквінського не було байдужим питання про те, в якому взаємовідношенні повинні перебувати названі дві галузі знання. Ним була висунута ідея гармонії віри і розуму, причому вирішальне значення зберігалось за вірою. Початком усьому, на думку Ф. Аквінського, служить бог, який є щонайпершою, продукуючою субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною в самостійну суть, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного і органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил – рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил розрізняється одна від одної ступенем близькості або віддаленості до бога або до тіла.

Стосовно рівня відчуттів і сприйнять, Ф. Аквінський багато в чому йде за Арістотелем. Ним виділялося вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід чуттєвої властивості з потенційної в актуальну. В результаті актуалізації сил чуттєва душа набирає “вигляду” предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприйняття відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і відмінностях, тобто вони пов'язані з поодинокими випадковими і

мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню в інтелігібельні види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація загальних для ряду конкретних сприймань ознак. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де відбувається перехід від збірного образу (уяви) до понятійного мислення. Відчуття і сприйняття, уява і образне мислення – всі вони є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту – акту пізнання.

Іншою формою діяльності душі є акт, який повідомляє душу про продукovanі нею дії і спричинені цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання або спілкування душі самої з собою, з метою усвідомлення своєї надприродності, унікальної сутності.

Для того, щоб наочніше підкреслити зміни, вироблені Ф. Аквінським в ученні Арістотеля, є сенс зіставити деякі вихідні, справжні положення Арістотеля з їх богословською інтерпретацією Ф. Аквінського. Так якщо в Арістотеля була проголошена і обґрунтована теза про невіддільність форми від матерії, душі від тіла, то у Ф. Аквінського форма трактується як безтілесна субстанціональна суть, а душа як незалежна від тіла сила. У вченні Арістотеля рослинні, тваринні і розумні здібності описуються як різні форми організації живих істот і тому виступають як етапи розвитку і еволюції душі. У теологічній системі Ф. Аквінського рослинні чуттєві сили і розумні представлені як встановлені богом статичні рівні душі, що розрізняються мірою близькості до бога. Арістотелем обґрунтовується принцип біологічної доцільності психічних функцій, Ф. Аквінським – внутрішнє, властиве самій душі цілепокладання або інтенція.

Питання на семінар:

1. Загальна характеристика психології в епоху Середньовіччя.
2. Порівняльний аналіз вчення про природу душі Платона та Августина

Надати короткі відповіді до цих питань